

נמרוד לוז, קהילת יפו הערבית ומסגד חסן בכ: גיבוש זהות קולקטיבית, העצמה עצמית והתנגדות, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2005, עמ' 52.

שרון רוטברד, עיר לבנה, עיר שחורה, תל אביב: בבל, 2005, עמ' 352.

רג'א שחאדה, כשהדרור הפסיק לשיר: רמאללה במצור – יומן (תרגום: אסף שור), תל אביב: ספרי עליית הגג; ידיעות אחרונות; ספרי חמד, 2005, עמ' 180.

מרחב עירוני ופוליטיקה לאומית: ממדים של שליטה והתנגדות בכתיבה העכשווית על העיר

בעשורים האחרונים התפתחה בחקר לימודי העיר גישה המושפעת מפרדיגמות ביקורתיות – כמו הפרדיגמה המרקסיסטית, הפמיניסטית והפוסט־קולוניאלית. התפתחות זו תורמת להגברת העניין של לימודי המזרח התיכון בחקר העיר. באמצעות חשיפת המשמעויות הסמליות של התכנון והאדריכלות נבחנות במסגרת זו היררכיות הכוח בעיר ודרכי היווצרותן ושעתוקן. הרשימה סוקרת את התפתחות לימודי העיר ומתמקדת בביקורת הפוסט־קולוניאלית. העיר, תכנונה וניהולה, על פי ביקורת זו, הם מרכיבים בפרויקט פוליטי של שליטה ומשמוע, המייצר ריבוד מעמדי, אתני ולאומי, ואף התנגדות. ברוח זו, הרשימה סוקרת שלושה ספרים שראו אור בשנת 2005 בשפה העברית ועוסקים בעיר בישראל ובשטחים. הסקירה מנתחת את החיבורים ניתוח רוחבי בשלושה ממדים מקבילים: א. הממד הנרטיבי, העוסק באופנים שבהם נבנה הנרטיב ההיסטורי של העיר ובאופן שנרטיב זה משקף את יחסי הכוח בעיר ומשעתק אותם; ב. הממד הסגרגטיבי, העוסק בחלוקתו של המרחב העירוני בין הקהילות השונות לצורכי שליטה וחלוקה מפלה של משאבים, ובהתנגדות שהיא מעוררת; ג. הממד הצבאי, שבמרכזו כיבוש עיר והריסתה. שלושת הממדים מוצגים בשתי תצורות: שליטה והתנגדות.

רשימה זו עוסקת בהמשגה הפוליטית של העיר וברלוונטיות שלה בלימודי המזרח התיכון, באמצעות סקירה של שלושה ספרים שראו אור בשפה העברית בשנת 2005. הספרים משמשים מוקדים לליבון מגמה רחבה יותר בכתיבה האקדמית הביקורתית על העיר בישראל ובשטחים הכבושים. שלושת הספרים שונים זה מזה, אך יש ביניהם כמה קווים משותפים: שלושתם עוסקים במרחבים עירוניים, שלושתם מלמדים על נוכחותו של

הממד הפוליטי במרחבים אלה ושלושם שואבים מיסודות הגישה הפוסט־קולוניאלית, אם כי אינם מצהירים בגלוי על זיקתם לגישה זו. וביתר פירוט, כל אחד מהם משתלב במישרין ובעקפיין בשיח העירוני העכשווי המנסה לבחון את הקשריו התרבותיים, הפוליטיים והחברתיים של עיצוב העיר, בין היתר באמצעות חשיפת המשמעויות הסמליות המגולמות בפרקטיקות חברתיות ובאדריכלות העירונית. סקירת הספרים תעשה תוך התייחסות לשלושה ממדים שעליהם יורחב בהמשך. כיוון שהעיר משולבת בפוליטיקה וביחסי כוח חברתיים החורגים מן המרחב העירוני, שלושת הספרים טוענים שהלאומיות והסכסוך הישראלי־פלסטיני הם מרכיבים דומיננטיים שסביבם נארגים חיי היום־יום העירוניים, ומקינים על היררכיית הכוח ועל המחאה וההתנגדות בערים שהספרים דנים בהן. אולם ההקשרים הפוליטיים והאידיאולוגיים בדיון על העיר אינם ברורים מאליהם. דימויה של העיר כזירה מאפשרת, פתוחה, ליברלית ורב־תרבותית כאחד, מקשים על תהליך חשיפתם של –

התצורות המרחביות [...] [ה]מתבטאות במגבלות השונות שכופות הריבונות הלאומיות על גופיהם ותנועותיהם של בני אדם, [ו]המעצבות את המרחב כמערכת של טריטוריות ואקס טריטוריות, איים ומובלעות, איסורים, גדרות ומחסומים, שנועדו לקבע את עקרון המידה הלא שווה במציאות פיזית [...] (רוטברד 2005: 322).

קושי זה מחייב אימוץ כלים פרשניים מורכבים לניתוח העיר, ואלה משמשים את שלושת הספרים הנסקרים.

הספר עיר לבנה, עיר שחורה מאת שרון רוטברד הוא מסמך אדריכלי־היסטורי המנסה לערער את דימויה של תל אביב כעיר שצמחה מחולות לבנים בידי חבורת אידיאליסטים תמימים. רוטברד, אדריכל במקצועו, מבקש להציע מתווה חדש לסיפור שלפיו העיר תל אביב 'הלבנה' צמחה והתעצבה מתוך יחסה ליפו 'השחורה', מתוך בריחה ממנה ו'האחרתה'.

הספר כשהדרור הפסיק לשיר: רמאללה במצור – יומן, מאת רג'א שחאדה, מתמקד בחוויותיו של המחבר, תושב העיר רמאללה, בזמן פלישת צה"ל אל העיר באביב 2002 ('במצע' 'חומת מגן'). שחאדה, סופר פלסטיני, עו"ד ופעיל זכויות אדם, מתאר חיים בעיר שבזיה הנתונה למצור צבאי. ההחלטה לכלול ספר זה ברשימה לא הייתה פשוטה: אמנם, הוא דומה לספרים האחרים בכך שגם בו הדינמיקה העירונית היא ביטוי ליחסי כוח החורגים מזירה זו, אולם יש גם כמה הבדלים בינו לבין הספרים האחרים הנסקרים כאן: ספר זה אינו כתוב כתיבה אקדמית והוא היחיד שלא נכתב במקור בעברית. אולם, ספר זה עוסק בעיר הנמצאת בשטחים הכבושים, עיר שמתקיימת

בה פעילות מלחמתית של כיבוש ומצור. על פי הדעה הרווחת, כיבוש, מצור ומלחמה בעיר שונים שוני מהותי ממנגנוני עיצוב העיר הלא-מלחמתיים הנחשפים במחקר החדש על העיר. לדעתי, הנחה זו איננה נכונה. בעקבות עבודתו של מישל פוקו (Foucault 2003, אצל: ניל 2005), אני מניח 'שהפוליטיקה היא המשכה של המלחמה באמצעים אחרים' (ניל 2005: 107). הפוליטיקה העירונית היא אפוא מאבק מלחמתי, נרטיבי ומוסדי שנועד לעגן את הדומיננטיות של החוק בעיר, ולכן לא ראוי לשלול דיון במלחמה וכיבוש בדיון על הפוליטיקה של העיר. יתרה מזו, רשימה זו קוראת תיגר על האבחנה האנליטית הנהוגה בין ישראל לשטחים הכבושים, ורואה בשטחים הכבושים ובכיבוש אחד מחומרי הגלם של המבנה החברתי והמרחבי בישראל ושל הריבונות הישראלית. שיקולים אלו מקנים חשיבות רבה להכללת ספרו של שחאדה בסקירה זו.

המונוגרפיה קהילת יפו הערבית ומסגד חסן בכ: גיבוש זהות קולקטיבית, העצמה עצמית והתנגדות, מאת נמרוד לוז, היא השלישית ברשימת הספרים הנסקרים כאן. לוז, גיאוגרף תרבותי, עוסק במאבקים על מקומות קדושים ועל הזיקה אליהם, באופן שבו הם מבטאים קונפליקטים לאומיים בישראל, ובתרומתם לגיבוש זהויות לאומיות בקרב הציבור הפלסטיני בישראל. במובן זה, מצהיר לוז, מסגד חסן בכ הוא מקרה מבחן ללימוד על מגמות רחבות יותר בקרב הקהילה הפלסטינית ביפו, מגמות החורגות מן ההקשר העירוני.

הדיון בספרים הנסקרים ייעשה לאחר סקירה קצרה של התפתחות השיח בחקר העיר והשינויים הפרדיגמטיים שחלו בו בעולם ובישראל. סקירה זו היא הכנה לדיון במקומה של העיר בפוליטיקה ובקונפליקטים לאומיים, דיון שבמהלכו יובהרו מושגי יסוד בפוליטיקה של המרחב. הספרים ייסקרו דרך ניתוח רוחבי של שלושה ממדים מקבילים: הממד הנרטיבי, הממד הסגרגטיבי (המבנה הפיזי של העיר) והמדד הצבאי שבמרכזו כיבוש והרס. בכל אחד מן הממדים האלה יוצגו פרקטיקות השליטה המופעלות על המרחב העירוני ועל אוכלוסייתו ופרקטיקות מקומיות של התנגדות לשליטה זו.

התפתחות השיח בחקר העיר

תחום הדעת העוסק בחקר העיר (Urban Studies), שהוא חלק מן העיסוק במרחב, התגבש במערב בעקבות התפתחותה של הפרדיגמה הפוזיטיביסטית השואבת מן הרציונליזם. הפוזיטיביזם בהקשר האורבני מניח שהתנהגות אנושית במרחב העירוני, ובעקבותיה יחסי הכוח העירוניים, נקבעים בידי חוקים וכללים אוניברסליים הנכונים לכל עיר ועיר ברחבי העולם. חוקים וכללים אלו מקבילים לחוקי הפיזיקה ומדעי הטבע האחרים, כמו כוח הכבידה (Reilly 1931), ולפיהם חישוב המרחק בין שתי ערים או בין שני אזורים בתוך העיר, ביחס למספר התושבים בכל אחד מהם, הוא שיקבע את עוצמת הזיקה ביניהם.

תפיסה זו אינה מתייחסת לקיומם של מחסומים תרבותיים או פוליטיים. נדבך נוסף בנוסחאות הפוזיטיביסטיות הוא הסברה שהכוח המניע את התהליכים העירוניים הוא מניעיו של האדם הכלכלי ('homo economicus'), השואף להשיג תועלת מרבית בעלות מוערית. הנחה זו וההשענות על חוקי הפיזיקה ומדעי הטבע תורגמה למינוחים גיאוגרפיים שלפיהם המרחק הוא גורם מרכזי להסברת עלותם של מוצרים ושירותים. לפיכך, הביקוש למוצרים ושירותים המסופקים בעיר פותח ככל שגדל המרחק הנדרש מאדם 'רציונלי' לעבור כדי לרכוש אותם. מכאן קצרה הדרך לניסוח כללים עירוניים אוניברסליים נוספים בעזרת מודלים מתמטיים ופיזיקליים, כללים הנוגעים למגורים ולפערים מעמדיים בין שכונות, למיקומם של מרכזי מסחר, ללוגיקה של התיעוש בעיר ועוד.

דוגמאות למודלים מסוג זה יש בשפע. ארנסט ברגס (Burgess 1925) טען שהבדלים מעמדיים בין שכונות בעיר נובעים משילוב בין מרחק השכונה ממרכז העיר – הקובע את ערך הקרקע, ומועד הגעתו של אדם אל העיר – הקובע את משך הזמן שהאדם יכול להתפרנס מעבודה ומכאן את הונו החומרי. ניעות חברתית וגיאוגרפית בלתי־מובחנת בין שכונות העיר, ניעות המבוססת על מרחק השכונה ממרכז העיר ועל הונו של התושב, היא היוצרת פערים מעמדיים בין אזורי העיר. כלומר, התושבים הוותיקים בעיר, המבוססים יותר מבחינה כלכלית, גרים בשכונות נפרדות ויוקרתיות יותר מן האוכלוסייה שזה עתה היגרה אל העיר. עם הזמן האוכלוסייה שזה עתה היגרה אל העיר תשפר את מצבה הכלכלי ותעבור אל השכונות היוקרתיות יותר. גזענות ואפליה על רקע אתני, הנתפסות כיום כגורמים החשובים ביותר להבנת הפער המעמדי העירוני ומגבלות חופש הבחירה בבחירת מקום המגורים, לא הובאו כלל בחשבון במודל זה. דוגמה מפורסמת נוספת למודל כזה היא של בריאן ברי וויליאם גריסון (Berry and Garrison 1958), שבחנו את ההיררכיה של מרכזי מסחר בעיר כפונקציה של גודל, מיקום וסוג השירותים שהם מספקים, והניחו שבני אדם שוקלים שיקולים של מרחק כאשר הם בוחרים מרכז קניות. חוקרים אלה לא כללו במודל שהציגו שיקולים של דימויי יוקרה של מרכזים מסחריים העשויים לחסום את גישתם של אוכלוסיות חלשות ומיעוטים אתניים למרכזי קניות מסוימים.

גישות 'מדעיות' אלו, ששלטו בחקר העיר ותכנונה עד שלהי המאה העשרים (Faludi 1973), המעיטו בחשיבותם של תמורות פוליטיות, מאבקים חברתיים, כיבושים קולוניאליים, לאומיות והשפעות תרבותיות על עיצובן של ערים. על פי גישות אלו העיר היא תוצר ניטרלי של מודרניזם ופיתוח. על רקע הבנה זו נוצרו דגמים מקובלים לתכנון ערים ולפיתוחן, דגמים שבמרכזם שלילתה של העיר הלא־מודרנית, הפניית גב אליה ינטייה לפיתוח ערים חדשות במרחבים פתוחים אגב השענות על היגיון כלכלי־בהבי. בתכנונים ואדריכלים אוטופיסטים אף ייחסו ליישומם של מודלים אלו סגולות לשיפור ההברה העירונית וליצירת אדם 'טוב יותר', כלומר אורח מודרני המקיים אורחות

חיים מערביים. אחד המודלים המוכרים יותר היה של 'עיר הגנים', שנהגה בידי אבן עזר הווארד עוד במאה התשע-עשרה (Howard 1985).

נקודת ציון מרכזית לסטייה ממגמה זו הופיעה בשנות השבעים בעבודותיהם של חוקרים מן הזרם המרקסיסטי, כמו דוד הרווי (Harvey 1973), הנרי לפבר (Lefebvre 1974; פורסם באנגלית ב-1991) ומנואל קסטלס (Castells 1979). חוקרים אלה הניחו את היסודות הסטרוקטורליסטיים-מרקסיסטיים בחשיבה העירונית, יסודות הבוחנים את יחסי הכוח העירוניים בהקשרים חברתיים רחבים יותר, כגון קונפליקטים, ניצול ומחאה, ואת הדרך שבה הקשרים אלו מעצבים את העיר. החוקרים המרקסיסטים הגדירו פרקטיקות עירוניות שנחשבו עד אותה עת לסוכנות פיתוח, כמו תכנון ואדריכלות, כלא יותר מאמצעים מרחביים בשירות הקפיטליזם. מעמדה ההגמוני של העיר המודרניסטית, עיר המתנהלת על פי רצף של מודלים השאולים מעולם הפיזיקה, נשענת על הנחת האדם הרציונלי (הכלכלי) ומנותקת מתהליכים פוליטיים רחבים יותר, החל לפתע להתערער, ועמו התערער גם מעמדו ההגמוני של הפוזיטיביזם. אף על פי שהתבנית הסטרוקטורליסטית-מרקסיסטית הייתה מוגבלת להקשרים חברתיים-מעמדיים, היא פתחה את הדרך לכיווני כתיבה חלופיים וביקורתיים מטבעם שבהם העיר היא זירה פוליטית של יחסי כוח חברתיים החורגים מנקודת המבט המעמדית. כיוון כתיבה אחד, בעל רלוונטיות רבה להקשר הישראלי-פלסטיני, הוא הפוסט-קולוניאליזם.

הגישה הפוסט-קולוניאלית, המתבססת בחלקה על יסודות נאו-מרקסיסטיים של שליטה וריבוד, עוסקת בעיקר בביקורת על הקולוניאליזם, הן בביקורת על התנהלותו בזמן הדיכוי והכיבוש והן בביקורת על התוצרים החברתיים והתרבותיים שהותיר אחריו (שוחר 2001: 274-295). אולם גישה זו אינה מסתפקת בכך, היא חושפת את 'הצד האפל' של התכנון' לא רק בזיקה לקולוניאליזם, אלא גם בזיקה ללאומיות הפועלת מאחורי מסכה של 'מקצועיות מדעית' כדי להחיל שליטה חברתית, פוליטית ומרחבית וכדי לקדם אינטרסים הגמוניים (Yiftachel 1998). עד שהחלו להופיע ניצניה של הביקורת בשיח האקדמי, בשנות השמונים של המאה העשרים, לא זכתה העיר לתשומת לב מיוחדת, ועיקר המאמץ המחקרי הופנה לחקר התרבות, השפה והספרות. ראויות לציון בהקשר זה עבודותיהם פורצות הדרך של אלבר ממי (2005 [1957]), פרנץ פאנון (2004 [1961]) ואדוארד סעיד (2000 [1978]). בסוף שנות השמונים חלחלה גישה זו גם אל המחקר העירוני בשורה של עבודות (לדוגמה: King 1990; Holston 1989; Mitchell 1988; Al-Sayyad 1992). תכנון העיר על פי גישה זו הוא פרויקט פוליטי של שליטה ומשמע. דימויו של התכנון כעיסוק מדעי, אובייקטיבי ורציונלי מטשטש את הקשר שבין ידע לכוח ומכאן את חלקו של התכנון העירוני בתהליכים של ריבוד מעמדי, אתני ולאומי. גישה זו איננה נשענת על היגיון חומרי בלבד, אלא גם על היגיון תרבותי 'רך' המתבטא בשפה, כמו במתן שמות לרחובות ולאתרים עירוניים המזוהים עם דמויות ואירועים

קנוניים של קבוצה אחת (בבנבשתי 1997), בתרבות הצריכה ובאדריכלות (גיימסון 2002 [1991]).

ההפתחות בכתיבה על העיר והשינויים בפופולריות של הגישות השונות אפיינה גם את המחקר והכתיבה בישראל. הגישה הפוזיטיביסטית נהנתה מדומיננטיות רבה עד שנות השמונים. גישה זו התאקלמה היטב באקדמיה ובממסד של ישראל הצעירה (Ram 1999), ובמנגנוני התכנון שלה (אלחנני 1998), כיוון שתאמה את הצהרותיהם של מדינאים ומתכננים ששאפו לבנות אומה יהודית ומדינה יהודית בכלים מודרניים. גישה זו שחררה את המתכננים מן הצורך להתעמת עם היבטיה הבעייתיים של שיבת היהודים לארצם, עם כיבוש המרחב, עם נישול הפלסטינים ועם דחיקת המזרחים אל הפריפריה. רוח גבית לגישה זו נשבה גם מן האקדמיה: המחקר על הערים בישראל נטה לעסוק במודלים לניתוח מבנה העיר, התשתיות העירוניות ושימושי הקרקע ומקומה במארג העירוני-ארצי.¹ התכנון העירוני על פי גישה זו נגזר מעקרונות מדעיים בעלי אופי יישומי, והשיח על אודותיו נועד לתקן ליקויים במודלים התכנוניים הנורמטיביים, אך הוא לא עסק בשורשים האידאולוגיים ובמבנים החברתיים המניעים 'מדע יישומי' זה. לדוגמה, ערי הפיתוח תוכננו והוקמו על פי מודלים 'מדעיים' ו'מקצועיים' שהיו אמורים להבטיח יעילות כלכלית וסדר מרחבי בעזרת פיתוח ומודרניות, לכאורה ללא כל קשר לקונפליקט הישראלי-ערבי, לשאיפתה של המדינה הצעירה לשלוט בקרקעות הפלסטינים, או לשאיפה להרחיק את המזרחים אל הפריפריה. למרות הדלת הרחבה שנפתחה לגישות ביקורתיות, מגמה זו נמשכה גם בשנות השבעים והשמונים. ההקשרים המזרח-תכנוניים, הסכסוך הישראלי-ערבי והאופן שבו העיר משמשת כלי לקידום אינטרסים לאומיים נעדרו מן המחקר. רק מקצת מדעני החברה אימצו את הגישה הסטרוקטורליסטית-מרקסיסטית לדיון בעיר הישראלית ובקשריה אל היררכיית הכוח בחברה היהודית בישראל (ראו לדוגמה, סבירסקי 1981).

בשנות התשעים החלו להופיע בזירה האקדמית סימנים להשתחררות מן הגישה הפוזיטיביסטית במחקר על העיר בישראל ובשטחים הכבושים. הרב-גוניות של הערים הישראליות, ההבנה שהן אינן עונות בהכרח לפרופיל החברתי-מערבי של אדם לבן 'מודרני' ו'רציונלי', שהן אינן פועלות על פי חוקים פיזיקליים או 'כלכליים' ושהן חלק בלתי-נפרד מתהליכים פוליטיים וחברתיים, פתחו פתח למחקר חברתי עשיר. בין הסוגיות שעלו במחקר זה אפשר לציין היבטים מגדריים, יחסי חרדים-חילונים, סוגיות שליטה בערים 'מעורבות', שימור הפריפריאליות של ערי הפיתוח וביקורת על העיר המודרנית

המתוכננת.² אלו הן רק דוגמאות אחדות לעושר הכתיבה הביקורתית על העיר בישראל ובשטחים הכבושים, כתיבה שמקורה בתחומי ידע רבים ומגוונים. שלושת הספרים הנסקרים ברשימה זו הם ביטוי מאוחר וחלקי של מגמה זו.

כמו בכתיבה הביקורתית, גם בספרים הנסקרים כאן נחשפים מנגנוני השליטה הרבים שהעיר מאפשרת, מנגנונים המשמשים לשימורן של היררכיות חברתיות, ובכך מביאים את הממד הפוליטי אל העיר. מניתוח שלושת הספרים הנסקרים ברשימה זו אפשר להבחין בשלושה ממדים עיקריים של עיצוב העיר, שלושתם משמשים גם אמצעי שליטה: הראשון, הממד הנרטיבי שבמרכזו השאלות: למי שייכת ההיסטוריה העירונית? מיהו בעל הכוח לספר אותה? ואת מי אפשר לדחוק מן הנרטיב העירוני או למקמו בשולי הנרטיב? השני הוא הממד הסרגטיבי, פרקטיקת ההפרדה המרחבית בין קבוצות אתניות (סרגציה), מעין אפרטהייד רך במרחב העירוני. להפרדה זו כמה פנים, החל מחומות וגדרות המבטרות את המרחב העירוני, כמו אלו הצצות היום בערים בישראל כלוד, רמלה ומודיעין, וכלה בדחיקה סמויה יותר, כמו הפעלת ועדות קבלה שנועדו לכאורה לשמר מאפיינים קהילתיים. הפרדה זו קובעת את דרכי הקצאתם של הון, משאבים וזכויות במרחב, והיא איננה רק ביטוי לצרכים הפיזיים של בעל הכוח, אלא שואבת מעולם תרבותי אוריינטליסטי עשיר בדימויים ביחס לילידים או לאוכלוסיות מוחלשות אחרות. עולם זה מסייע לבעלי הכוח להצדיק יצירה של מרחבים נפרדים ובלתי־שוויוניים. עולם דימויים זה מייחס תכונות של אי־סדר, לכלוך, פשע, צפיפות ורעש לקהילות המוחלשות, ובכך מצדיק בנייה של שכונות, ואף ערים, מופרדות מן המרחב העירוני שהאוכלוסיות המוחלשות מתרכזות בהן. האזורים החדשים, המיועדים למגורי הכובש הקולוניאלי או הקבוצות הדומיננטיות, מאופיינים בסדר, בניקיון, בביטחון וביעילות – לכאורה מטבען. סיפורה של תל אביב, שיורחב בהמשך, הוא דוגמה טובה להפרדה מעין זו. הממד השלישי – הצבאי, מתמקד בהרס המרחב של הקהילה המוחלשת, הרס המלווה לעתים בגירוש ובהרג.

אולם השליטה היא רק צד אחד של המטבע. שליטה ודיכוי מעוררים התנגדות, ואם השליטה מתבטאת בעיצוב העיר, הרי גם ההתנגדות לה ניכרת בו. כמו השליטה, גם ההתנגדות מתבטאת בשלושה ממדים: נרטיבי, סרגטיבי וצבאי. הניתוח הפרשני של סמלים, פרקטיקות מחאה יום־יומיות, התנהגות הגוף במרחב, השפה העירונית והגרפטי העירוני עשוי לתרום תרומה מרכזית להבנת ההתנגדות בעיצוב העיר (לדוגמה, Fenster

2 דוגמאות למחקרים כאלה: פנסטר 2006 (היבטים מגדריים); שלהב 1991 (יחסי חרדים-חילונים); יעקובי 2003 (שליטה בערים 'מעורבות'); צפדיה ויפתחאל 2004 (ערי הפיתוח) ואפרת 2005 וצפדיה יעקובי 2007 (העיר המודרנית המתוכננת).

קנוניים של קבוצה אחת (בבנבשתי 1997), בתרבות הצריכה ובאדריכלות (ג'יימסון 2002 [1991]).

ההפתחות בכתיבה על העיר והשינויים בפופולריות של הגישות השונות אפיינה גם את המחקר והכתיבה בישראל. הגישה הפוויטיביסטית נהנתה מדומיננטיות רבה עד שנות השמונים. גישה זו התאקלמה היטב באקדמיה ובממסד של ישראל הצעירה (Ram 1999), ובמנגנוני התכנון שלה (אלחנני 1998), כיוון שתאמה את הצהרותיהם של מדינאים ומתכננים ששאפו לבנות אומה יהודית ומדינה יהודית בכלים מודרניים. גישה זו שחררה את המתכננים מן הצורך להתעמת עם היבטיה הבעייתיים של שיבת היהודים לארצם, עם כיבוש המרחב, עם נישול הפלסטינים ועם דחיקת המזרחים אל הפריפריה. רוח גבית לגישה זו נשבה גם מן האקדמיה: המחקר על הערים בישראל נטה לעסוק במודלים לגיתוח מבנה העיר, התשתיות העירוניות ושימושי הקרקע ומקומה במארג העירוני-ארצי.¹ התכנון העירוני על פי גישה זו נגזר מעקרונות מדעיים בעלי אופי יישומי, והשית על אודותיו נועד לתקן ליקויים במודלים התכנוניים הנורמטיביים, אך הוא לא עסק בשורשים האידיאולוגיים ובמבנים החברתיים המניעים 'מדע יישומי' זה. לדוגמה, ערי הפיתוח תוכננו והוקמו על פי מודלים 'מדעיים' ו'מקצועיים' שהיו אמורים להבטיח יעילות כלכלית וסדר מרחבי בעזרת פיתוח ומודרניות, לכאורה ללא כל קשר לקונפליקט הישראלי-ערבי, לשאיפתה של המדינה הצעירה לשלוט בקרקעות הפלסטינים, או לשאיפה להרחיק את המזרחים אל הפריפריה. למרות הדלת הרחבה שנפתחה לגישות ביקורתיות, מגמה זו נמשכה גם בשנות השבעים והשמונים. ההקשרים המזרח-תוכניים, הסכסוך הישראלי-ערבי והאופן שבו העיר משמשת כלי לקידום אינטרסים לאומיים נעדרו מן המחקר. רק מקצת מדעני החברה אימצו את הגישה הסטרוקטורליסטית-מרקסיסטית לדיון בעיר הישראלית ובקשריה אל היררכיית הכוח בחברה היהודית בישראל (ראו לדוגמה, סבירסקי 1981).

בשנות התשעים החלו להופיע בזירה האקדמית סימנים להשתחררות מן הגישה הפוויטיביסטית במחקר על העיר בישראל ובשטחים הכבושים. הרב-גוניות של הערים הישראליות, ההבנה שהן אינן עונות בהכרח לפרופיל החברתי-מערבי של אדם לבן 'מזרחי' ו'רציונלי', שהן אינן פועלות על פי חוקים פיזיקליים או 'כלכליים' ושהן חלק בלתי-נפרד מתהליכים פוליטיים וחברתיים, פתחו פתח למחקר חברתי עשיר. בין הסוגיות שעלו במחקר זה אפשר לציין היבטים מגדריים, יחסי חדרים-חילונים, סוגיות שליטה בערים 'מעירבות', שימור הפריפריאליות של ערי הפיתוח וביקורת על העיר המודרנית

המתוכננת.² אלו הן רק דוגמאות אחדות לעושר הכתיבה הביקורתית על העיר בישראל ובשטחים הכבושים, כתיבה שמקורה בתחומי ידע רבים ומגוונים. שלושת הספרים הנסקרים ברשימה זו הם ביטוי מאוחר וחלקי של מגמה זו.

כמו בכתיבה הביקורתית, גם בספרים הנסקרים כאן נחשפים מנגנוני השליטה הרבים שהעיר מאפשרת, מנגנונים המשמשים לשימורן של היררכיות חברתיות, ובכך מביאים את הממד הפוליטי אל העיר. מניתוח שלושת הספרים הנסקרים ברשימה זו אפשר להבחין בשלושה ממדים עיקריים של עיצוב העיר, שלושתם משמשים גם אמצעי שליטה: הראשון, הממד הנרטיבי שבמרכזו השאלות: למי שייכת ההיסטוריה העירונית? מיהו בעל הכוח לספר אותה? ואת מי אפשר לדחוק מן הנרטיב העירוני או למקמו בשולי הנרטיב? השני הוא הממד הסרגטיבי, פרקטיקת ההפרדה המרחבית בין קבוצות אתניות (סרגציה), מעין אפרטהייד רך במרחב העירוני. להפרדה זו כמה פנים, החל מחומות וגדרות המבטרות את המרחב העירוני, כמו אלו הצצות היום בערים בישראל כלוד, רמלה ומודיעין, וכלה בדחיקה סמויה יותר, כמו הפעלת ועדות קבלה שנועדו לכאורה לשמר מאפיינים קהילתיים. הפרדה זו קובעת את דרכי הקצאתם של הון, משאבים וזכויות במרחב, והיא איננה רק ביטוי לצרכים הפיזיים של בעל הכוח, אלא שואבת מעולם תרבותי אוריינטליסטי עשיר בדימויים ביחס לילידים או לאוכלוסיות מוחלשות אחרות. עולם זה מסייע לבעלי הכוח להצדיק יצירה של מרחבים נפרדים ובלתי־שוויוניים. עולם דימויים זה מייחס תכונות של אי־סדר, לכלוך, פשע, צפיפות ורעש לקהילות המוחלשות, ובכך מצדיק בנייה של שכונות, ואף ערים, מופרדות מן המרחב העירוני שהאוכלוסיות המוחלשות מתרכזות בהן. האזורים החדשים, המיועדים למגורי הכובש הקולוניאלי או הקבוצות הדומיננטיות, מאופיינים בסדר, בניקיון, בביטחון וביעילות – לכאורה מטבען. סיפורה של תל אביב, שיורחב בהמשך, הוא דוגמה טובה להפרדה מעין זו. הממד השלישי – הצבאי, מתמקד בהרס המרחב של הקהילה המוחלשת, הרס המלווה לעתים בגירוש ובהרג.

אולם השליטה היא רק צד אחד של המטבע. שליטה ודיכוי מעוררים התנגדות, ואם השליטה מתבטאת בעיצוב העיר, הרי גם ההתנגדות לה ניכרת בו. כמו השליטה, גם ההתנגדות מתבטאת בשלושה ממדים: נרטיבי, סרגטיבי וצבאי. הניתוח הפרשני של סמלים, פרקטיקות מחאה יום־יומיות, התנהגות הגוף במרחב, השפה העירונית והגרפטי העירוני עשוי לתרום תרומה מרכזית להבנת ההתנגדות בעיצוב העיר (לדוגמה, Fenster

2 דוגמאות למחקרים כאלה: פנסטר 2006 (היבטים מגדריים); שלהב 1991 (יחסי חרדים-חילונים); יעקובי 2003 (שליטה בערים 'מעורבות'); צפדיה ויפתחאל 2004 (ערי הפיתוח) ואפרת 2005 וצפדיה יעקובי 2007 (העיר המודרנית המתוכננת).

2004). אנסי פאסי (Paasi 1999) מציין בצדק שזהויות קולקטיביות המארגנות את חיי היום-יום וממשמעות אותם באות לידי ביטוי בסמלים ובאיקונים השזורים במרחב בכלל, ובמרחב העירוני בפרט. מיקומם של הסמלים, אופן השימוש בהם ומידת השימור שלהם הם ביטוי ליחסי כוח מרחביים ולדיאלקטיקה של יחסי כוח חברתיים ומרחב עירוני, ובה בעת הם ראי לניסיון לשנות את יחסי הכוח האלה.

הממד הנרטיבי

סקירה זו היא פתיח לדיון בשלושת הספרים שלפנינו. כאמור, אנתח כעת את הספרים הנסקרים באמצעות חתכי רוחב ואתבונן בהם דרך שלושת ממדי השליטה וההתנגדות שצוינו לעיל: הנרטיבי, הסרגטיבי והצבאי. שלושת הממדים נוכחים בספרים במידות שונות. הממד הנרטיבי מתמקד ביכולתם של בעלי הכוח לעצב את סיפור ההיסטוריה של העיר באמצעות פרקטיקות של זיכרון והשכחה, במטרה להצדיק את שליטתם הנוכחית והעתידיה בעיר. ממד זה משמש מכשיר שליטה בספר עיר לבנה, עיר שחורה, מכשיר החודר לשורשיה של הקמת העיר תל אביב כמניפסט אידיאולוגי המתקיים בנפרד מן המרחב העירוני היפואי והדרום-תל אביבי וביחד עמם. אירוע ההכרזה של תל אביב כ'עיר לבנה' והכללתה ברשימת אתרי המורשת העולמיים של הוועדה למורשת עולמית של אונסק"ו, הפותח את הספר, הוא נקודת סיומו של מסע היסטורי שאיננו מצטמצם רק לדיון באדריכלות מודרנית, באסתטיקה ובתכנון, אלא מקפל בתוכו את השאיפה הציונית לשליטה במרחב אגב זיקה למערביות, למודרניות ולשלילת המזרח. לשיתו של רוטברד, אירוע ההכרזה מסמל את ניצחונם של בעלי הכוח ביצירת הנרטיב של תל אביב, נרטיב הכרוך ביצירת הווייה קולוניאלית מלבינה, בעיוות חלקי של ההיסטוריה של העיר ובטשטוש העוולות ההיסטוריות שליוו את הקמתה. אין זה פלא, גורס רוטברד, שדווקא סגנון הבאוהאוס (Bauhaus) המזוהה עם גרמניה ואירופה היה הגורם שהביא להכרזת אונסק"ו – חגיגת הניצחון של הייקים ויהודי אירופה.

אפיקי השליטה בממד הנרטיבי רבים, אך כולם משרתים פרויקט קולוניאלי סמוי העוסק תדיר בבחירת קבוצות 'להלבנה', 'להשחרה' או 'להאפרה' באמצעות קביעת מיקומן בנרטיב העירוני. המקום שנקבע לכל קבוצה איננו תולדה של הדינמיקה הפנים-עירונית גרידא, או של שיקולים של מרחק וכלכלה, כפי שיטענו המצדדים בפרדיגמה הפוזיטיביסטית, אלא ראי לניסיון העיצוב והשימור של היררכיות חברתיות, שהרציונל שלהן טמון בסכסוכים בין עמים, קבוצות אתניות ואפילו בין מערב למזרח, לצד אירועים בהיסטוריה המקומית שיצרו הזדמנויות להנכחתם של סכסוכים אלו במרחב העירוני. כך, לדוגמה, רוטברד מצייר את סיפור צמיחתה של תל אביב 'מן החולות' כדימוי יומנטי המשקף את הנרטיב של מייסדי תל אביב למציאות של הרס פרדסי יפו במלחמת

העולם הראשונה בידי הצבא העוסמאני, הרס שסיפק בסיס קרקעי-כלכלי ליצירתה של העיר החדשה; לצד התעצמות הסכסוך הלאומי בין הציונות ללאומיות הפלסטינית, סכסוך שסיפק בסיס פוליטי ל'עיר העברית', ולצד עולם דימויים ביחס לאוריינט, שסיפק בסיס תרבותי ליצירתה של עיר יהודית-אירופית. מכאן ואילך יצרו בעלי הכוח נרטיב הנע בין שתי ערים: הלבנה והשחורה. השחורה, שבמרכזה יפו הערבית, היא שלילתה התודעתית של העיר הלבנה, והיא מאופיינת בחוס נורא, ברעש, בלכלוך ובאי-סדר. העיר הלבנה מכוננת את זהותה באמצעות בריחה מהעיר השחורה ושלילתה.

ובתוך, העיר האפורה – שכונותיה היהודיות של יפו (מלפני 1948), המכוננות כיום 'דרום תל אביב'. שכונות אלה הן ביטוי להרחקה, לדיכוי ולמחיקה מסיפורה של העיר הלבנה, הפעם של יהודים. הנרטיב הציוני של שנות השלושים, שהתמקד בגבורת החלוצים ביישובי חומה ומגדל, בגאולת קרקעות ובצמיחתה של עיר מן החולות הלבנים, התעלם מהקמתן של שכונת התקווה, נווה שאנן, פלורנטיין ושכונות יהודיות אחרות ומהתיישבות פועלים עבריים-מזרחים בלב 'אזור עוין'. דומה שתושבים אלה לא התאימו מבחינה אתנית לפרופיל הרצוי של 'החלוץ', ולכן נותרו מחוץ למסגרת הנרטיבית של הקולקטיב המייסד. 'תושבים' אלה היו קורבנות להדחקה שאפשרה בשנים שאחר כך להקים בלב שכונותיהם תחנה מרכזית אימתנית, פרויקטים תחבורתיים שמררו את חייהם, בית מעצר ומכון לרפואה משפטית. הדחקה זו אף אפשרה להימנע מטיפול הולם בתשתית הניקיון של נחל איילון.

רוטברד מביא אמנם תיאור עשיר של יצירת הנרטיב ושל השלכותיו העירוניות, אך נעדר מן הספר תיאור יצירתם של נרטיבים חלופיים בידי המוחלשים. נרטיבים מסוג זה עומדים במרכז ספריהם של לוז ושחאדה. לוז מייחס יצירה של נרטיבים הן לחזק (הקהילה היהודית) והן למוחלש (הקהילה הפלסטינית). הוא פותח את המונוגרפיה בציטוט מאתר האינטרנט של עיריית תל אביב המדגים את הנרטיב של החזק:

לאחר קום המדינה החליט ישראל רוקח [ראש עיריית תל אביב דאז] [...] כי העיר העברית שקמה מתוך יפו, ראוי שתתאחד עמה מחדש [...] בדיוק 40 שנה לאחר ייסוד תל אביב, אימצה העיר העברית הראשונה אל חיקה את יפו המובסת, לאחר ששימשה פרבר עירוני שלה שנים רבות (לוז 2005: 9).

בהקדמה לדברים אלו מתואר גם מסגד חסן בכ במנשייה, שעל פי הנרטיב של החזק המיוצג באתר האינטרנט של עיריית תל אביב, שימש עמדת ירי על תושביה היהודים של תל אביב. לטענתו של לוז, זהו ביטוי נוסף להדרת תושביה הערבים של יפו מן הנרטיב העירוני, וצעד נוסף בפגיעה באחד הסמלים החשובים להם. במרוצת הזמן שינו

בעלי הכוח את הנרטיב הזה, בין השאר בעקבות התנגדות התושבים הערבים לנרטיב החלוצי ובעקבות העלייה בחשיבותן של תפיסות עולם קפיטליסטיות. ברוח שינוי הנרטיב הוצע להפוך את המסגד לאתר תיירות רווחי. הצעה זו לוקה במידה רבה של פרדוקסאליות כיוון שהיא תמנע מקהילת יפו המוסלמית להשתמש במסגד כראות עיניהם. כך, למשל, נימק גרשון פרס, יום תכנית השיקום של מסגד חסן בכ, את ההצעה להפוך את חסן בכ לאתר תיירות בחשש מפני הקצנה פונדמנטליסטית של ערביי יפו, ובחשש שמא 'הם בצריחים שמים רמקולים וצורחים אנחנו כאן כל הזמן' (לוז 2005: 23).

כאמור, אל מול הסכמה הרואה בנרטיב ביטוי לאינטרסים של בעל הכוח, לוז מקדיש תשומת לב מיוחדת לתיאור יכולתו של המוחלש לייצר נרטיב חלופי. נרטיב חלופי זה סייע בכינון זהותה הלאומית של הקהילה הערבית היפואית. לוז מצביע על מלחמת 1967 כנקודת מפנה בהתנגדותם של תושבי יפו הערבים לשליטה היהודית ההגמונית ובחיווק זהותם הלאומית דרך מעשי מחאה. בכך הוא נותן תוקף לטענה שהדינמיקה העירונית היא בבואה של תהליכים והקשרים פוליטיים חיצוניים, בעיקר ברמה הלאומית, ואינה משקפת רק תהליכים עירוניים פנימיים. הבניית הנרטיב החלופי של ערביי יפו איננה מצטמצמת כמובן למאבקים על המקומות הקדושים, אולם דווקא במאבק עליהם, טוען לוז, ובמיוחד במאבק על מסגד חסן בכ, 'נחשפים התהליכים בצורה ברורה ומשמעותית בגלל הרגישות התרבותית המאפיינת מקומות אלה ויכולתם לגייס ולסחוף אנשים רבים' (לוז 2005: 10).

ביומנו של שחאדה אין דיון רב בנרטיב של החזק, אף על פי שהמאבק על הנרטיב נמצא ברקע ליומן: מצד אחד, מנגנוני ההסברה הישראליים עמלו קשה כדי להצדיק את פעילות הכיבוש מחדש של ערי הגדה באביב 2002, לאחר שורה של פיגועים באזרחים ישראלים, ולהציגה כמלחמת אין ברירה בטרור הפלסטיני. מצד אחר, ספרו של שחאדה נועד לכונן התנגדות לנרטיב זה ולהציב במקומו נרטיב אחר, נרטיב שלפיו החברה הרמאללאית, שכל שאיפתה לחיות בשלווה בעירה, הייתה קורבן לדורסנות הכיבוש. שחאדה, בניגוד לרוטברד ולוז, אינו מנתח את הנרטיבים ואת דרכי כינונם. ספרו של שחאדה הוא בעצמו חלק מנרטיב פלסטיני מכוון, נרטיב שבו תיאורה של העיר הנרמסת תחת שרשראות הטנקים הישראליים הוא דימוי למצבם של הפלסטינים תחת הכיבוש הישראלי. שחאדה שזור את הדינמיקה העירונית בהווה הפוליטית של הפלסטינים במסגרת הקונפליקט הלאומי האלים ומשמיע באמצעות שורה זו את הנרטיב העירוני של המדוכא. בה בעת, וכחלק מן הניסיון לכונן נרטיב פלסטיני, שחאדה שם ללעג את הנרטיב הישראלי שנועד להצדיק את הכיבוש ואת הרס העיר בידי הצבא, לדוגמה:

שרון נשא נאום בכנסת. היה ברור שאין לו מה להציע. הוא אישר את כוונתו להמשיך את הקרבות (מה עוד חוץ מזה יש לו בחייו?) [...] הוא

חזר על השטויות הרגילות – שהוא מוכן להיפגש עם מנהיגים ערבים בכל מקום, שערפאת הוא טרוריסט, שישראל רוצה לחיות בשלום [...] (שחאדה 2005: 94).

הממד הסגרגטיבי

'העולם הקולוניאלי הוא עולם ממודר [...] ערים לילידים וערים לאירופאים' (פאנון 2006 [1961] בתוך רוטברד 2005: 313).

הממד הנרטיבי לבדו אינו יכול לשמש מכשיר שליטה ללא סיועם של הממדים האחרים. הנרטיב של החזק נועד להקנות לגיטימציה לשליטה בהווה ובעתיד, להקצאה בלתי-שוויונית של משאבים במרחב העירוני, להרס, לכיבוש ולדיכוי. גם הנרטיב החלופי המושמע בידי קבוצות מוחלשות אינו מסוגל לשנות לבדו מציאות של שליטה: הוא נועד להצדיק את ההתנגדות ולגייס את הקהילה להתנגדות. לעומת הממד הנרטיבי, הממד הסגרגטיבי הוא ביטוי לאופן עיצובה הפיזי של העיר ולהקצאת המשאבים בה כדי שתוכל לשרת את השליטה במוחלש, את העצמת החזק ואת שימור ההיררכיה ביניהם. אולם הסגרגציה, יש לזכור, איננה רק מכשיר של שליטה, היא משמשת גם בסיס מרחבי להתארגנותן של קהילות מוחלשות למחאה והתנגדות.

בהקשר זה, סגרגציה היא הפרדה במרחב העירוני בין קבוצות אוכלוסייה הנבדלות זו מזו מבחינה דתית, לאומית, אתנית ומעמדית. על פי הגישה הפוזיטיביסטית, הסגרגציה היא תופעה זמנית המאפיינת חברות מהגרים, והיא צפויה להיעלם באופן 'טבעי' עם השגתה של אינטגרציה. רק בעשורים האחרונים, עם הופעתן של גישות ביקורתיות, ולנוכח העובדה שהסגרגציה העירונית הלכה והתעצמה במקום להיעלם, הובן שהסגרגציה היא מכשיר לשליטה בקבוצה המוחלשת באמצעות הרחקתה או התרחקות ממנה, בידודה במרחב ואפליית המרחב שהיא גרה בו, צמצום ההשקעות במרחב זה וחתירה להורדת איכות החיים וערך הנכסים בו. בה בעת הסגרגציה מסייעת למיעוט לשמר את תרבותו, לפתח כלכלה מקומית ולהתארגן התארגנות חברתית ופוליטית לשם ניהול מאבקים. משום כך חלק מן המיעוטים שואפים לסגרגציה, כמו החרדים הדורשים שכונות מופרדות (שלהב 1991). אך בין שהסגרגציה היא תוצר של שליטה ודחיקה ובין שהיא תוצר של רצון להתבדלות, היא חורטת בנופה הפיזי של העיר מתחים חברתיים, תרבותיים ופוליטיים.

בעיר לבנה, עיר שחורה הממדים הנרטיבי והסגרגטיבי מזינים זה את זה. הנרטיב על ה'אחר' מצדיק את הסגרגציה, ובה בעת ההפרדה בין האוכלוסיות הנגזרות מן הסגרגציה משרתת את יצירת הנרטיב על ה'אחר'. וכך מתאר זאת רוטברד:

יש חפיפה בין מה שנמצא מחוץ להיסטוריה של העיר הלבנה ובין מה שנמצא מחוץ לגבולותיה הגיאוגרפיים, ומה שנמצא מחוץ לתחום העיר ההיסטורית, נמצא גם מחוץ לעיר וגם מחוץ להיסטוריה (רוטברד 2005: 112).

בשל הסגרגציה העיר השחורה היא איפוא 'עיר לא נראית', היא כל מה שמוסתר על ידי הצל הכבד של העיר הלבנה' (רוטברד 2005: 122). הסגרגציה בין העיר הלבנה לשחורה מתאפשרת הודות לשורה ארוכה של אמצעים, שלא רק יוצרים חיץ, אלא משרתים את דיכוי האוכלוסייה המוחלשת:

ממניעת תנועה מדרך יפו צפונה לתוך שכונת נווה צדק ועד לקביעת נתיב הטיסה של הנחיתות בנתב"ג, מרמת ההשקעה העירונית בתשתיות, בגינון ובניקיון בכל אחד מהאזורים ועד לגבולות אזורי החלוקה של משלוחי הפיצות (רוטברד 2005: 112).

בספר קהילת יפו הערבית ומסגד חסן בכ מקבלת הסגרגציה אופי אחר: היא הבסיס הטריטוריאלי להתארגנות הקהילה הפלסטינית של יפו למאבק בעניין המסגד. בסיס זה הוא שאפשר חצייה של קווי ההפרדה הדתיים בין מוסלמים לנוצרים לגיבוש התארגנות לאומית-מקומית משותפת, שהובילה, בסופו של דבר, פעילים מהתארגנות זו אל ספסלי מועצת העיר תל אביב-יפו, למרות שבמוקד המאבק עמד מבנה מוסלמי – מסגד הפרדוקס הוא שמסגד חסן בכ נמצא בשכונת מנשייה הערבית שנהרסה בידי ישראל לאחר שנת 1948 ומשמשת עד היום חיץ בין תל אביב הלבנה ליפו השחורה. מנשייה, שהולבנה בחלקה הצפוני באמצעות מלונות היוקרה הצופים אל הים, טיילת לאורך החוף ומגדלי עסקים ('בית הטקסטיל'), הופכת אצל לזו למקום של העצמת 'המושחרים', לסמל לתקופה שבה מנשייה הייתה של 'המושחרים'.

הסגרגציה המאפיינת את תל אביב-יפו של רוטברד ולזו איננה דומה לזו שברמאללה של שחאדה. ובכל זאת גם העיר רמאללה מנותקת מסביבתה, ומבותקת בתוכה. הצבא, כך מתברר, איננו זקוק לאמצעים עוקפים כדי ליצור סגרגציה: הוא אינו זקוק לכבישים וגשרים עיליים כדי למסגר שכונות, למגרשי חנייה או לחומת מגדלים כדי לנתק חלקים מן העיר, ואף לא לסיוע 'השוק החופשי' כדי לייצר מציאות גדל"נית שלא תאפשר ניעות בין האזורים. ברמאללה של שחאדה הצבא כופה סגרגציה באמצעות מחסומים, חומות, טנקים וסגרים. וכך הוא מתאר זאת:

מאז תחילת האינתיפאדה הלך המרחב שלי והצטמצם בהתמדה [...] עכשיו אני לא יכול אפילו לצאת מדלת ביתי. מרחבי ביתי הם הדבר היחיד בפלשתינ שאני יכול לכנותו שלי, ואפילו הם אינם בטוחים עוד (שחאדה 2005: 48).

תיאור זה מקשר בין הממד הסגרגטיבי לממד הצבאי.

הממד הצבאי

המשמעות של השטח לא חשובה יותר [...] המציאות והמרחב הם עניין של פרשנות [...] אנחנו נפרש את המרחב לפי איך שמתאים לנו [...] לכן בחרנו את השיטה של לעבור דרך קירות [...] יותר אין תנועה דרך סמטאות, דרך רחובות [...] יש תנועה רק דרך קירות [...] המציאות היא הפרשנות של התוקף והמגן (תת־אלוף אביב כוכבי בסרטם של הראל וויצמן – *War in the City 2004* בתוך: רוטברד 2005: 183–184).

במציאות הפוליטית הישראלית־פלסטינית דומה שאדריכלי הערים החשובים ביותר הם אנשי הצבא, כמו תת־אלוף כוכבי, והכלים לעיצוב העיר ולבנייתה אינם המנוף והפיגום, אלא הטנק והפצצה. מן הספרים הנסקרים עולה שאי אפשר לדון במציאות העירונית בישראל ובשטחים הכבושים בלי לבחון את תפקיד הצבאות והארגונים הצבאיים ואת ההרס העירוני שאלה מביאים עמם. ההתקפה על מגדלי התאומים בניו יורק ובעקבותיה ההתקפה על בגדאד וקאבול הן רק דוגמאות מן העת האחרונה למציאות שראשיתה הסמלית בהפלת חומות העיר יריחו בידי יהושע. במציאות זו הממד הפוליטי מגיע אל העיר בהתקפה צבאית ומאיים להחריבה. העיר ותושביה אינם בהכרח הגורמים שנגדם הצבאות או הארגונים המיליטנטיים פועלים, אלא הם כלי במערכה לאומית רחבה יותר ההופכת אותם ואת עירם לקורבנות של ענישה קולקטיבית ונקמה.

הצבא בתפקיד אדריכל עירוני מלווה את הספר עיר לבנה, עיר שחורה כבר מעמודיו הראשונים. פלישת צבאות נפוליאון היא נקודת ההתחלה של סיפורה של יפו שממנה צמחה תל אביב. בשנת 1939 פער הצבא הבריטי בעיר מסדרון כדי להזרים כוחות צבא מצפון ליפו ועד הנמל בניסיונו לדכא את המרד הערבי הגדול, שאחד מבסיסי הכוח המרכזיים שלו היה ביפו. מסדרון זה נותר חשוף כמעט במלואו עד היום. ב־1948, בעת כיבוש מנשייה, העבירו לוחמי האצ"ל כוחות דרך קירות הבתים, בדומה לתיאור שתיאר תת־אלוף כוכבי לעיל: בהמשך, יפו נכבשה ותושביה הפלסטינים גורשו-ברחו. לאחר הכיבוש הסתיים למעשה קיומה העצמאי של העיר יפו. אולם גם בנקודות

מפנה היסטוריות אלו לא תם תפקידו של הצבא: מתקני הצבא הישראליים הפוזרים בכל רחבי יפו הם שריד לאמונה שנוכחות הצבא היא גורם מרסן. בפועל, נוכחות הצבא בעיר ופיזור מתקניו ברחביה מונעים התפתחות של שוק נדל"ני תוסס ומפריעים לנוף העירוני האזרחי.³

אך זהו אינו משחק חד־צדדי של דיכוי המוחלש באמצעות צבא חזק המשרת את האינטרסים של בעלי הכוח, מי שתוארו קודם כמעצבי הנרטיב וככופי הסגרציה על המוחלשים. אמנם בשלושת הספרים הנסקרים כמעט ואין ביטוי להתנגדות עירונית העושה שימוש בכלים אלימים, אך ההיסטוריה מלמדת שלעיר יש תפקיד חשוב בארגון כוחות להתנגדות, בהפעלתה ובאספקה של תמיכה מוסרית ופוליטית. כך, למשל, אפשר ללמוד במרומז מרוטברד שפתיחת המסדרון אל נמל יפו בידי הצבא הבריטי הייתה תגובה לשיבוש פעילות הנמל בידי מורדים פלסטינים.

ביומנו של שחאדה הממד הצבאי שולט ללא עוררין, ותשומת לב מיוחדת מוקדשת לאלימות שמפעיל הצבא הכובש. מעט מילים מוקדשות לתיאור ההתנגדות הפלסטינית או לפיגועי המתאבדים בערים בישראל, שאחד מהם – בנתניה, היה המניע למבצע חומת מגן. רמאללה מעוצבת מחדש כזירת קרב בין הלאומים: אספלט גגוס משיני הבולדוורים הצבאיים, דרכים זרועות חורבות, בניינים שרופים ופעורי קרביים, חורי ענק בקירות האבן של בתים שעברו דרכם טילים ופגזים וסמטאות ש'הורחבו' לרוחב טנק הם רק חלק מן ההשתקפות החזותית של הקרב בעיר. חיילים התופסים עמדות ירי בבתי מגורים, פורצים קירות מבית לבית, או סתם משתמשים בבתי אזרחים למנוחה והתארגנות, הופכים את האזרח בביתו ללא יותר מזור המפריע לפעילות הצבא. זהו איננו הרס פיזי גרידא, אלא הרס כלכלי, חברתי ותרבותי של העיר.

סיכום

חזרת הממד הפוליטי והממד החברתי למחקר העוסק בעיר, זניחת הפוזיטיביזם והנחת המודרניות מעבירות את ניתוח העיר לידיהם של מדעני החברה, אנשי מדעי המדינה, לימודי התרבות והמזרח התיכון, ושומטות, באופן חלקי, את התביעה לבעלות בלבדית על תחום מחקר זה מידיהם של אדריכלים, מתכננים וגיאוגרפים. אלה האחרונים, המודעים לשינויים שחלו בחקר העיר, מובילים את מגמת ההרחבה של חקר העיר בעולם ובישראל. זוהי כמובן התעצמות של המגמה הקוראת להבין את הקשר בין הפרויקט הקולוניאלי, או כל פרויקט אחר של שליטה וקידום אינטרסים של קבוצה חזקה, לבין האופן שבו

העיר נבנית, מאורגנת או נחרבת. רשימה זו נועדה לחשוף טפה מקשר זה, ולקשרו לתחומי ידע אחרים במדעי החברה, במטרה להגביר את המודעות להיותה של העיר קשת נושאים רחבה למחקר.

הספרים הנסקרים ברשימה זו מסייעים להרחבתו של חקר העיר ומלמדים על התעצמות מגמה זו בשנים האחרונות בישראל ובשטחים הכבושים. יחסי כוח חברתיים ופוליטיים בין יהודים לערבים, בין עשירים לעניים ובין קבוצות אתניות שונות ניכרים בחיי היום-יום העירוניים. למגמה זו פנים רבות וביטויים מגוונים, כפי שאפשר לראות בשלושת הספרים שנסקרו כאן: מכתבה של אדריכל וגיאוגרף ועד לכתבה של פעיל זכויות אדם; מתיעוד יום-יומי של התרחשות עירונית עכשווית ועד ניתוח היסטורי-אדריכלי. אולם למרות ריבוי הקולות החורגים מן הכתיבה הפוליטיביסטית, המעבר לגישות הקוראות לשזור את הממד הפוליטי בעיר אינו שלם, ואף דומה שכוחה של הגישה הפוליטיביסטית נותר איתן. השיח השולט בקרב אדריכלים ומתכננים בישראל, אם כי אין זה השיח היחיד, הוא השיח ה'מקצועי', ה'מודרני', ה'מערכי', המנסה להצטייר כשיח א'פוליטי המתעלם מהרב-גוניות של המציאות העירונית ומנסה להכפיפה למודלים רציונליים. במובן האקדמי שיח מן הסוג הזה אינו מאפשר לפתוח את תחום המחקר בפני זרים ולהרחיבו לתחום העיסוק המרחבי. במובן החברתי-פוליטי, שיח זה מונע שינויים במבנים חברתיים המושתתים על דיכוי וריבוד.

אולם בשנים האחרונות ניכרים סימנים רבים לערעור על שיח זה: בולטת במיוחד כניסתן של עמותות מתכננים, כגון 'במקום' – מתכננים למען זכויות תכנון' ו'המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי' וארגוני זכויות אדם כמו 'עֲדָאָלָה' ו'האגודה לזכויות האזרח', לזירת קבלת ההחלטות בתחומי התכנון העירוני. עמותות אלו פועלות מתוך הבנה שתכנון העיר מקפל בתוכו שאלות של זכויות קהילתיות. סימנים אחרים ניכרים בהופעתה של כתיבה ביקורתית על העיר הישראלית, כמו הספרים שנידונו ברשימה זו, פרסומים אקדמיים כמו אלו שהוזכרו לעיל, ודיונים אקדמיים במשמעותה של הרב-תרבותיות במרחב העירוני. כל אלה הם עדויות אחדות לפעילות המאתגרת את השיח ה'מקצועי', ה'מודרני' וה'מערכי'. השנים הבאות, כך נדמה, תהיינה שנות מבחן ליכולתו של המחקר העירוני להשתלב באופן מלא בתחומי הידע החברתיים והפוליטיים. שינוי זה, כנרמז, כרוך בנסיגה מן הגישות הפוליטיביסטיות ובהכרה ברב-גוניותה של העיר ובפוליטיות שלה.

ארו צפדיה

ביבליוגרפיה

- אורן, עמירם, 2005. "המחיר" המרחבי של הביטחון: שימושי הקרקע הביטחוניים בישראל – צרכים והשלכות, חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה.
- אלחנני, אבא, 1998. המאבק לעצמאות של האדריכלות הישראלית במאה ה-20, תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- אפרת, צבי, 2005. הפרויקט הישראלי: בניה ואדריכלות, 1948-1973, תל אביב: מוזיאון תל אביב לאומנות.
- בנבנשתי, מירון, 1997. 'המפה העברית', תיאוריה וביקורת 11: 7-29.
- ג'יימסון, פרדריק, 2002. פוסטמודרניזם: או ההיגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר (תרגום: עדי גינצבורג-הירש), תל אביב: רסלינג.
- יעקובי, חיים, 2003. 'חיי השגרה בלוד: על כוח, זהות ומחאה מרחבית בעיר המעורבת לוד', ג'מאעה י: 69-109.
- ממי, אלבר, 2005. דיוקן הנכבש ולפני כן דיוקן הכובש (תרגום: אבנר להב), ירושלים: כרמל.
- גיל, אנדרו ו', 2005. 'לערוך את ראשו של המלך: ספרו של פוקן "חייבים להגן על החברה" ובעיית הריבונות', תיאוריה וביקורת 27: 103-125.
- סבירסקי, שלמה, 1981. לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות, חיפה: מחברות למחקר ולביקורת.
- פאנון, פרנץ, 2004. עור שחור, מסכות לבנות (תרגום: תמר קפלנסקי), תל אביב: ספרית מעריב.
- פאנון, פרנץ, 2006. מקוללים עלי אדמות (תרגום: אורית רוזן), תל אביב: כבל.
- פנסטר, טובי, 2006. 'הזכות לעיר וחיי היומיום הממוגדרים', מכאן 1: 33-42.
- צפדיה, ארז ויעקובי, חיים, 2007. 'רב-תרבותיות, לאומיות והפוליטיקה של העיר: המקרה של אשדוד', סוציולוגיה ישראלית ט: 11: 127-148.
- צפדיה, ארז ויפתחאל, אורן, 2004. 'מדינה, מרחב והון: מהגרים בישראל וריבוד חברתי-מרחבי', בתוך: דני פילק ואורי רם (עורכים), שלטון ההון, ירושלים: ון ליר והקיבוץ המאוחד, 197-221.
- שוחט, אלה, 2001. זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית, תל אביב: בימת קדם לספרות.
- שחר, אריה, וינטראוב, דב, כהן, אריק ה' ושלח, אילנה, 1973. ערים בישראל: מקראה, ירושלים: אקדמון.
- שלח, יוסף, 1991. עיירה בכרך: גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

- Al-Sayyad, Nezar (ed.), 1992. *Forms of Dominance: On the Architecture and Urbanism of the Colonial Enterprise*, Aldershot, Hants, England: Avebury.
- Berry, Brian J. L. and Garrison, William L., 1958. 'The Functional Bases of the Central Place Hierarchy', *Economic Geography* 34: 2: 145-154.
- Burgess, W. Ernest, 1925. 'The Growth of the City', in: Robert, E. Park and Ernest B. Burgess (eds.), *The City*, Chicago: University of Chicago, 47-62.
- Castells, Manuel, 1979. *The Urban Question*, London: Edward Arnold.
- Faludi, Andreas, 1973. *Planning Theory* (Urban and Regional Planning Series, vol. 7) Oxford: Pergamon Press.
- Fenster, Tovi, 2004. 'Belonging, Memory and the Politics of Planning in Israel', *Social and Cultural Geography* 5: 3: 403-417.
- Foucault, Michel, 2003. *Society Must be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975-1976*, New York: Picador.
- Harvey, David, 1973. *Social Justice and the City*, London: Edward Arnold.
- Holston, James, 1989. *The Modernist City: An Anthropological Critique of Brasilia*, Chicago: University of Chicago Press.
- Howard, Eben-Ezer, 1985. *Garden Cities of To-morrow* (New Edition), Sussex: Attic Books (first published in 1898 as: *To-morrow: a peaceful path to real reform* – T.P. verso).
- King, Anthony, D., 1990. *Urbanism, Colonialism and the World-Economy*, London and New York: Routledge.
- Lefebvre, Henri, 1991. *The Production of Space*, Oxford: Blackwell.
- Paasi, Anssi, 1999. 'Nationalizing Everyday Life: Individual and Collective Identities as Practice and Discourse', *Geography Research Forum* 19: 4-21.
- Ram, Uri, 1999. 'The Colonization Perspective in Israeli Sociology', in: Ilan Pappé (ed.), *The Israel / Palestine Question*, London: Routledge, 55-80.
- Reilly, William J., 1931. *The Law of Retail Gravitation*, New York: W. J. Reilly, Inc.
- Said, Edward W., 1978. *Orientalism*, New York: Pantheon Books.
- Yiftachel, Oren, 1998. 'Planning and Social Control: Exploring the Dark Side', *Journal of Planning Literature* 12: 4: 395-406.